

XIX. YÜZYILDA İKTİSADİ LİBERALİZM AKIMININ OSMANLI TİCARET KANUNNAMESİ'NİN KABULÜNE ETKİSİ

The Effect Of Economic Liberalism Current On The Acceptance Of Ottoman Trade Law In The 19th Century

Nuran KOYUNCU*
Yasin YILMAZ**

Özet: Tanzimat Fermanı ile başlatılan Osmanlı hukukunun batılılaşması sürecinde 1850 Ticaret Kanunnamesi önemli bir yere sahiptir. Bu kanun batılı bir ülkeden tamamen iktibas yoluyla alınması itibarıyla yeni bir durum arz eder. Ekonomik zaruretlerden dolayı alınan kanun bir çok eksikliğine rağmen 1926 yılına kadar yürürlükte kalır. Şüphesiz her hukuki düzenleme gibi bu kanunun da düşünsel bir arkaplanı mevcuttur. Kanunların metinleri kadar metin-dışı boyutları da incelenmelidir. Bu makalede 1850 Osmanlı Ticaret Kanunnamesi'nin kabulünde dolaylı bir şekilde de olsa iktisadi liberalizm akımının etkili olduğu hipotezi işlenmiştir. Kanunun kabulünde etkili olan devlet adamlarının ekonomik anlayışları konu hakkındaki birincil kaynak sayılabilir. Daha sonra kanun metni, kanuna ilişkin belgeler ve şerhler kaynak değeri taşır.

Anahtar Kelimeler: liberalizm, iktisadi liberalizm, ticaret kanunnamesi, kanunlaştırma, osmanlı hukuku

Abstract: 1850 Commercial Code has an important place in the westernization process of Ottoman law which was started with the Tanzimat Edict. This code is a new situation from a western country as a whole by reception. The code, which was imposed due to economic necessities, remained in force until 1926, despite its many shortcomings. There is no doubt that this code, like every other legal act, has an intellectual background. As well as the texts of the law, non-textual dimensions should also be investigated. In this article, the hypothesis that economic liberalism movement was influential in the adoption of the 1850 Ottoman Commercial Code has been studied. The economic understanding of statesmen who adopt the law can be considered as the primary source of the subject. Then, the text of the code, the documents related to the code and annotations carry the resource value.

Keywords: liberalism, economic liberalism, commercial code, legalization, ottoman law

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi, nkoyuncu@erbakan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6696-9733

** Araştırma Görevlisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi, yasinyilmaz@erbakan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3742-8743
Makale Geliş Tarihi: 16/09/2019, Makale Kabul Tarihi: 14/10/2019

GİRİŞ

Osmanlı klasik dönemine damgasını vuran hazine gelirlerinin korunması ve vergi kayıplarını önlemek amacıyla kurduğu sıkı denetim politikası ile oluşan geleneksel yapı; dünya ticaret yollarının değişmesi, Amerika kıtasından Avrupa'ya akan gümüş ve altının yarattığı zenginlik ve ardından yaşanan endüstri devrimi ile yavaş yavaş değişmişti. Dış konjoktürel şartların Osmanlı iktisadi bünyesini etkilemesi ve önüne çözümlenmesi gereken sorunlar sunması özellikle son dönemlerinin başlıca uğraş alanı haline dönüştü. Osmanlı bu sorunları kendi içindeki ıslahat teşebbüsleri ve çeşitli tedbirler olarak çözmeye gayretini gösterse de sonunda batının liberal ekonomik zihniyetine teslim olmaya mahkumdu. Osmanlı Devleti'nin dönüştürülen ekonomik yapısının kanuni alt yapısı ise Tanzimat sonrası yapılan kanunlaştırma hareketiyle sağlanmıştır.

Türk hukuk tarihimizde önemli bir yeri olan kanunlaştırma hareketi içerisinde 1850 tarihli Ticaret Kanunnamesi dikkate değer bir mevkedir. Bu kanunnamenin kabulü ile aynı zamanda batıdan ilk defa resepsiyon yoluyla bir kanun alınmıştır. İşte Osmanlı Devleti'ni ilk resepsiyon olan Ticaret Kanunnamesi'ni kabul etmeye götüren süreç bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. 19. yüzyılda ticari alanda etkili olmaya başlayan iktisadi liberalizm akımının Osmanlı devlet adamlarını etkilediği ve bu vesileyle liberal anlayışın yapılan kanunlaştırmalarda da rol oynadığı görülmektedir. Makalede öncelikle liberalizm kavramından ve ortaya çıkış sürecinden, iktisadi liberalizmin temel önermelerinden ve öngördüğü hukuk anlayışından, genel olarak liberal fikirlerin Osmanlı kanunlaştırma hareketindeki rolünden bahsedilmiştir. Daha sonra Ticaret Kanunnamesinin hazırlandığı bağlam ve kabulünde iktisadi liberalizmin etkisi araştırılmaya çalışılmıştır.

I. LİBERALİZM: KAVRAMSAL VE TARİHSEL ÇERÇEVE

Liberalizmin ilk olarak tanımı, ortak ilkeleri ve tarihsel gelişiminden bahsetmek yerinde olacaktır. Kavramın tanımlanmasında pek çok ihtilaf mevcuttur ve hatta tek bir liberalizmden değil liberalizmlerden bahsedilmesi gerektiği dahi savunulmaktadır.¹ Her ne kadar liberalizm için üzerinde tam mutabakata varılmış bir tanım mevcut olmasa da liberal bir düşünsel gelenekten ve liberal bir bakış

¹ Okan, Oya, *Batı Düşüncesinde Liberalizm ve Tarihi Koşulları*, TTK Yay., Ankara, 2001, s. 9; Meriç, Cemil, "Liberalizm Yahut Hür Bir Kümeste Hür Bir Tilki", İlim, Kültür ve Sanatta Gerçek, S. 6, Yıl: I, Aralık 1978, s. 18-25.

açısından söz etmemiz mümkündür.² Liberalizmin merkezinde özgürlük kavramı yer alır ve özgürlük, liberal duruşun özünü oluşturur.³

Liberalizmin aslında hepsi de özgürlük kavramından türeyen temel ilkeleri vardır. Andrew Belsey'e göre bu ilkeler; bireysel özgürlük, insan hakları, devletin sınırlandırılması, hukukun üstünlüğü ve piyasa ekonomisidir.⁴ Bireysel özgürlüğün temini için devlet aygıtının sınırlandırılması gerekir. Bu nedenle liberalizm; bireylerin temel hak ve özgürlüklerinin hukuk çerçevesinde devlete karşı korunduğu ve ekonominin piyasanın doğal işleyişine bırakıldığı bir sistem öngörür.⁵ Liberalizmin siyasi, iktisadi ve sosyal boyutlarından bahsedilmektedir. Ünlü "*laissezfaire*" (bırakınız yapsınlar) ilkesinin bu üç alan içinde geçerli olduğu ifade edilebilir.⁶

Siyasi liberalizm kuşkuculuk, hoşgörü ve uzlaşma temelinde biçimlenir. Liberalizm mutlak bir demokrasiye karşıdır ve "çoğunluğun tiranlığı" tehlikesini göz önünde bulundurarak insan haklarının halk iradesine öncelenmesi gerektiğini öne sürer.⁷ Siyasi liberalizm, kamu otoritesinin bireyin hayatına karışmamasını, sosyal hayatın oluşumunda belirleyici olmaması gerektiğini ve en iyi hükümetin en az hükmeden olduğunu savunmaktadır.⁸

İktisadi liberalizm, özel mülkiyet, rekabet, serbest girişim, fiyat mekanizması gibi değer ve uygulamaları esas alır. İktisadi liberalizmin özünde piyasa ekonomisi olarak isimlendirilen yapı yer alır. Piyasa ekonomisinin de temelinde mülkiyet ve miras hakkı ile mübadele ve sözleşme özgürlükleri vardır.⁹ İktisadi liberalizmin yöntemi, öngördüğü toplumun işleyişi, bireysel özgürlük anlayışları, ekonomik politikaları kaynağını tabii hukuk felsefesinden alır.¹⁰ Özellikle liberalizmin iktisadi bağlamda çerçevesini oluşturan Adam Smith, David Ricardo, Thomas R.Malthus, J.StuartMill gibi düşünürlerdir.¹¹

² Tezel, Yahya S., "Bir Liberalin Ontolojisi ile İlgili Bazı Notlar", Yeni Türkiye, S. 25, Ankara, 1999, s. 34-38.

³ Liberalizm Batı dillerinde liberte yani özgürlük kökünden gelir. Bkz.: Erdem, Fazıl Hüsnü, "Düşünce Özgürlüğü ve Demokrasi", Ankara Barosu Dergisi, 1998/1, Ankara, ss. 5-36; Erdoğan, Mustafa, *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1993, s. 63.

⁴ Caniklioglu, Meltem, *Liberalizm*, BDS Yayınları, İstanbul, 1996, s.19.

⁵ Coşkun, Vahap, *İnsan Hakları -Liberal Açıdan Bir Tahlil-*, Liberte Yay., Ankara, 2014, s. 26.

⁶ Aydın, Mustafa, *Güncel Kültürde Temel Kavramlar*, Açılım Kitap, İstanbul, 2011, s. 278.

⁷ Coşkun, a.g.e., s. 28.

⁸ Demir, Ömer/Acar, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 2002, s. 266.

⁹ Erdoğan, a.g.e., s. 31.

¹⁰ Kazgan, Gülten, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974, s. 49.

¹¹ Küçükkalay, A. Mesut, *İktisadi Düşünce Tarihi*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 196.

Liberalizm, adından çok daha eski bir devre, ilk çağ kadar geriye uzanır ve İngiliz Whig'lerinin politik doktrinleri olarak 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyıl süresince modern şeklini almaya başlar.¹² Fransız İhtilali öncesi liberal fikirlere Russell, erken liberalizm adını vermektedir. Ona göre erken liberalizm İngiltere ve Hollanda me'hazlıdır, dini hoşgörü anlamında kullanılır, din savaşlarını aptallık olarak görür, sanayiye ve ticarete değer verir, monarşiden ve aristokrasiden çok orta sınıfın yükselmesinden yanadır ve özellikle bireysel mal sahibinin emeğiyle biriktirilen mülkiyet haklarına saygısı vardır.¹³

Erken liberalizm felsefi konularda ve ekonomide bireycidir. Liberalizmin bu biçimi 18. yüzyıl İngiltere'sinde, Amerikan Anayasası'nın kurucuları ve Fransız ansiklopedistleri üzerinde egemen olmuştur.¹⁴ Voltaire, Rousseau ve Locke Fransız Devrimi'nde doruğa ulaşan liberalizmin etkili kişilikleri olarak öne çıkarlar. Bu düşünürlerin ortak noktaları, rasyonel tutumları, bütün önyargı ve inançlardan özgür olarak rahiplerin ve kralların otoritelerinden kurtuluş uğruna verdikleri mücadelelerdir.¹⁵ Liberalizm bir politik hareketin veya bir ideolojinin ismi olarak düşünsel anlamda ortaya çıkışından yaklaşık iki yüzyıl sonra 1810'ların başında İspanya'da kullanılmış ve kısa süre sonra Fransa'da da siyasi parti adı olarak kabul edilmiştir.¹⁶

II. İKTİSADİ LİBERALİZMİN BİR SONUCU OLARAK LİBERAL HUKUK ANLAYIŞI

Liberalizmin dayandığı özgürlük anlayışı, “*her kanun bir özgürlük ihlali olduğundan kanunlar kötülüktür*” diyen Jeremy Bentham ile özgürlüğün ancak hukukun koruması altında var olabileceğini savunan John Locke arasındaki gerilimde aranmalıdır.¹⁷ Ancak liberal özgürlük anlayışı ister istemez toplum içindeki diğer insanların özgürlüğünü korumak için mecburi olan kurallarla sınırlandırılmış bir özgürlükte karar kılmıştır.¹⁸

Liberalizmin ekonomik yönünü sistemli bir şekilde işleyen Adam Smith'in, “*Ulusların Zenginliği*” eseri toplumdaki bireylerin uygun hukuk

¹² Hayek, Friedrich August, “Liberalizm”, Çev.: Ünsal Çetin, Liberal Düşünce, C. 14, S. 55, Yaz 2009, s. 197-224.

¹³ Russell, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi*, (3. Cilt: Modern Felsefe), Çev.: Ahmet Fethi, Alfa, İstanbul, 2016, s. 190.

¹⁴ Russell, a.g.e., s. 195.

¹⁵ Hayek, a.g.e., 198; Erdoğan, “Liberalizm ve Türkiye'deki Serüveni”, Bora, Tanıl/ Gültekingil, Murat (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Liberalizm (Cilt 7)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 23-40.

¹⁶ Sartori, Giovanni, *Demokrasi Kuramı*, Çev.: Deniz Baykal, Siyasi İlimler Türk Derneği Yay., Ankara, 1996, s. 226; Coşkun, a.g.e., s. 25; Hayek, a.g.e., s. 198.

¹⁷ Russell, a.g.e., s. 244; Hayek, a.g.e., s. 210.

¹⁸ Hayek, a.g.e., s. 208.

kurallarıyla sınırlandırıldığı, varlığını spontane bir şekilde oluşturan ve kendi kendisini üreten bir sistemin açıklaması olarak okunabilir.¹⁹ Smith örneğinde olduğu gibi 18. yüzyıl liberal düşünürleri ekonomik düzeni araştırdıkları kadar hukuk sistemi konusunda da incelemelerde bulunmuşlardır. Bu sebeple onların hukuk anlayışları ile piyasa düzeni teorileri birbirine yakından bağlantılıdır. Onlar özel mülkiyetin ve sözleşmelerin uygulanmasının ancak belli hukuk kurallarının kabulü ile mümkün olduğunu fark etmişlerdir.²⁰

Özel mülkiyet, toplumsal kuralların ve aslında hukukun var olmasının vazgeçilmez şartıdır. Piyasa ekonomisi bir kuralsızlık öngörmez, aksine kurallara dayanan, gelişmiş bir hukukun zaruri olduğu, mülkiyetin, sözleşmelerin, haksız fiillerin kanunlara bağlanmasını gerekli kılan bir sistem olarak tebarüz eder.²¹ Liberalizmin hukuk anlayışı da bu öncüllerin tabii bir sonucu olarak bireyi devlet karşısında önceleyen, devlet yetkilerini mümkün olduğunca sınırlayan, özel mülkiyetin korunmasını isteyen ve serbest piyasa şartlarının kendi kuralları dahilinde müdahaleye maruz kalmamasını bekleyen bir sistemi talep eder. İktisadi liberalizm ve bunun paralelinde liberal hukuk anlayışı Osmanlı kanunlaştırma hareketini etkilemiştir.

III. LİBERALİZM'İN OSMANLI KANUNLAŞTIRMA HAREKETİNDEKİ ROLÜ

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde ıslahat çabalarının beklenen sonucu vermemesi üzerine batı modelini uygulamak ve eğitim, hukuk, idare gibi alanlarda modernleşmek gereksinimi belirlemiştir.²² Yapılması planlanan reformlar ile çok uluslu merkezi bir devlet sistemine sahip olan Osmanlı'nın çöküşünü durdurmak hedeflenmiştir. Bu reformların temel belgesi ve modern anlamda Osmanlı kanunlaştırma hareketinin başlangıcı kabul edilen Tanzimat Fermanı 1839 yılında ilan edilir.

Tanzimat hareketi; merkezi hükümetin otoritesini sağlamlaştırmayı, birçok unsurdan oluşan sosyal yapıyı bütünleştirmeyi ve doğal kaynakların daha aktif kullanımı ile yeni gelir kaynakları oluşturmayı amaçlamıştır.²³ Bu hedefleri gerçekleştirmek için ferman metninde dile getirilen halk arasında eşitliğin, can ve mal güvenliğinin sağlanması ile vaat edilen yeni kanunların çıkarılması gerekli görülmüştür.

¹⁹ Aktan, Coşkun Can, "Klasik Liberalizm, Neo Liberalizm ve Libertarianizm", *Amme İdaresi Dergisi*, c. 28, 1995\1, ss.3-32; Hayek, a.g.e., s. 201-202.

²⁰ Hayek, a.g.e., s. 211.

²¹ Yayla, Atilla, "Piyasa Ekonomisi ve Orman Kanunları", *Liberal*, Mayıs 1994, s. 56-57.

²² Mardin, Şerif, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yay., İstanbul, 1990, s. 18-21.

²³ Karpat, Kemal H., *Osmanlı'da Değişim Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev.: Dilek Özdemir, İmge yay., Ankara, 2006, s. 177-178.

İnalcık'a göre Tanzimat Fermanı, Fransız Anayasası'nı andıran niteliğiyle Osmanlı batılılaşma sürecinin üçüncü aşamasını teşkil etmekte, batılı devlet sistemine ait olan kurumların aktarılmasını öngörmekte ve gayrimüslimlere ticari ve hukuki garantiler verilerek liberal bir rejim sunmaktaydı.²⁴Bu dönemde Osmanlı ekonomisi dünyaya açılmaya başlamış, sermaye şirketleri ve bankalar gibi modern ekonomik araçlarla da tanışmıştır.

İnalcık gibi pek çok yazar Tanzimat sonrası belirginleşen batılılaşma çabalarının laikleşme ve liberalleşme biçiminde de okunmasının mümkün olduğu fikrindedirler.²⁵ Fındıkoğlu, Tanzimat hareketinin doğrudan 1789 Fransız İhtilali'nden etkilenmediğini, sadece fikri anlamda Fransa'dan etkilenen bir kaç devlet adamının buradaki değerlere olan ilgilerinden söz edilebileceğini belirtmektedir.²⁶Kanımızca Osmanlı'da liberalizmin sadece aydın kesimi etkilediği, Batı'dan esinlenmenin fikri boyutunun salt bu şekilde belirlediği ve böylece oluşan liberal yaklaşımın soyut bir kavramdan öteye gitmediği görüşü isabetli değildir. İsmi konulmuş olsun ya da olmasın Tanzimat sonrası dönemde mülkiyet hakkının hukuki güvence altına alınması gibi adımlar ekonomik sistem liberal bir dönüşüm seyrine girmiştir. Ekonomideki bu dönüşümün hukuk sistemine yansımaması düşünülemez. Zaten hukuk sistemleri ekonomik gelişmelere intibakları oranında devamlılıklarını sağlayabilirler.²⁷ Nitekim etkinin sadece fikir bazında kaldığı tezini Tanzimat sonrası atılan adımlar çürütmektedir.

Tanzimat Fermanı'nın ilanından itibaren bir yıl bile geçmeden vaadedilen kanunlar yürürlüğe koyulmaya başlanılmıştı. Kanunlaştırma hareketlerinin temelinde ticari, sosyal ve iktisadi alanda yaşanan değişimler bulunmaktadır. Batı sanayi devriminin ardından ticari hayatta önemli sekmeler elde etmiş, ürettiği zengin mal çeşitlerini pazarlayabileceği yeni yerleri keşfe çıkmıştır. Osmanlı toprakları bu anlamda batının iştahını kabartan önemli bir merkez konumundaydı. Girilen ticari ilişkilerin yarattığı hukuki ihtilaflarda Batı Osmanlı yönetiminden uyruğuna tabi tacirlerini koruyucu düzenlemeler yapılmasını talep etmekteydiler. Denenen ara çözümler netice vermeyince mevcut durumu ve çelişkileri gidermek için yeni kanunların

²⁴ İnalcık, Halil, *Rönesans Avrupası -Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci-*, Türkiye İş Bankası Kültür yay. İstanbul, 2013, s. 320

²⁵ Okumuş, Ejder, *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*, İnsan yay. İstanbul, 2017, s. 317-324; Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960, s. 61; Okan, a.g.e., s. 9-10; Erdoğan, a.g.e., s. 32

²⁶ Fındıkoğlu, Z. Fahri, *Fransız İhtilali ve Tanzimat*, Türkiye Felsefi, Harsi Ve İçtimai Araş. Merkezi, İstanbul, 1943, s. 100.

²⁷ Bkz. Yılmaz, Yasin, *Son Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesi -Batıcı Perspektiften Bir İnşa Denemesi-*, Bir Yay., İstanbul, 2018, s. 83 vd.

yapılması, bu kanunları uygulayabilecek hâkimlerin yetiştirilmesi ve yeni mahkemelerin oluşturulması zaruri bir hal almıştır.²⁸

Tanzimat hareketiyle ulaşılmak istenen amaçlarından biri de padişahın yetkilerini sınırlandırmaktır, yani liberalizmin de temellerinden olan anayasacılık fikridir. Bu noktadan hareketle Tanzimat'ı müjdeleyen 1808 Sened-i İttifak'ını ve Tanzimat'ın tamamlayıcısı olarak görülen 1856 Islahat Fermanı'nı anayasal hareketler olmaları hasebiyle liberal olarak nitelendirmek mümkündür. Nihayet 1876'da kabul edilen Kanun-ı Esasi gerçek anlamda ilk anayasa olarak yürürlüğe girmiştir.²⁹ Anayasacılık hareketlerinin yanı sıra bu hareketlerin öncülük ettiği kanunlaştırmalar da çoğunlukla Avrupa kaynaklı iktibaslardan müteşekkil oldukları için liberal fikirlerden etkilenmiş oldukları söylenebilir.

IV. İKTİSADİ LIBERALİZMİN ÜLKEYE GİRİŞİ VE OSMANLI TİCARET KANUNNAMESİ'NİN HAZIRLANIŞINDA VE KABULÜNDE ETKİLERİ

1680-1750 dönemi Osmanlı tarihinde duraklamanın gerilemeye dönüştüğü ve yeni durumun eski yapı ile birarada harman edildiği bir evreyi temsil etmektedir. Zira batının tesirlerinin hissedilmeye başlanacağı bu dönemlerde ileride ekonomik yapıyı tamamen değiştireceğinin ayak sesleri duyulmaya başlanmıştır.³⁰ Batılılaşma çabaları Osmanlı'da III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde belirginleşir. Klasik ekonomik ve hukuki sistemin de “arıza verdiği” bu dönemde liberal anlayış da iktisadi hürriyetçilik adı altında Osmanlı topraklarına girmeye başlar. Sayar'ın ifade ettiği gibi “*III. Selim ve II. Mahmut dönemi iktisadi hürriyetçiliğe geçişte bir dölleme, Tanzimat ve ertesine ise bir kuluçka dönemi*” olmuştur.³¹ Hukuk düşüncesinin mevzu hukuku şekillendirmesi³² gibi iktisadi sistemden önce iktisat düşüncesi dönüşmeye başlamıştır. Yine Sayar'ın tespitiyle III. Selim döneminde ticaret için Avrupa'ya gidip gelen Osmanlı tüccarlarının aktardığı, sefaretnameler ve ıslahatnameler aracılığıyla gelen bilgiler liberal iktisat düşüncesinin Osmanlı ülkesini etkilemeye başlamasına vesile olmuştur.³³

II. Mahmut döneminde yapılan bazı yenilikler liberal etkinin devam ettiğini göstermesi bakımından kaydadeğerdir. Bunlardan müslim-gayrimüslim tebaa arasında fark gözetmediğinin ilanı esasen

²⁸ Cin/Akyılmaz, a.g.e., s. 231.

²⁹ Bkz.: Koyuncu, Nuran, “Osmanlı Devletine Liberalizmin Etkileri”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 8, S. 1-2, 2000, s. 463-504.

³⁰ Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985, s. 13.

³¹ Sayar, Ahmet Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Ötügen Yay., İstanbul, 2013, s. 391.

³² Bkz. Yılmaz, a.g.e., s. 187 vd.

³³ Sayar, a.g.e., s. 171-175.

gayrimüslim unsurları birleştirme gayesi gütsse de liberalizmin esintileridir.³⁴ Kişinin malına devlet tarafından el koyulması geleneğinin kaldırılması vemmurların belirli bir maaş almalarının sağlanarak rüşvet ve şahsi mallara müdahalelerinin engellenmeye çalışılması yine özel mülkiyeti korumaya dönük liberal nitelikteki adımlardır.³⁵ Bu etkilenmeler Tanzimat'ın ilanı sonrasında da artış seyri izlemiştir. 19. yüzyılın başlarından itibaren laissezfaire'ci akım Osmanlı'da görünür olmaya başlamıştır.³⁶ Koloğlu, 1828-1867 yılları arasında yayınlanan resmi, yarı-resmi ve özel gazeteler üzerinde yaptığı çalışmada Osmanlı Türkçe'sine batılı dillerden -özellikle Fransızca'dan- giren kavramların %37'sinin ekonomi, maliye ve ticaret ile ilgili olduğunu ve bu yeni kavramlar incelendiğinde Tanzimat'ın temellerinden biri olan liberal ekonomik anlayışın tebarüz ettiğini tespit etmiştir.³⁷

İktisadi düşünce dönüşmeye devam ederken farklı siyasi saiklerle akdedilmiş olsalar da milletlerarası anlaşmalar da ekonomik yapıyı şekillendirmeye başlamıştır. Özellikle İngiltere ile yapılan 1838 tarihli Balta Limanı Anlaşması konumuz açısından önem arz etmektedir. Bu bölümdebu anlaşmanın mahiyeti ve neticeleri üzerinde durulmuş, anlaşmayı imzalayan Mustafa Reşit Paşa ile Tanzimat'ın teorisyeni olarak tanınan Sadık Rıfat Paşa'nın iktisat düşüncelerine temas edilmeye çalışılmış, bu bağlamda Reşit Paşa'nın 1841 yılında Meclis-i Vala'ya sunduğu Ticaret Kanunu tasarısından bahsedilmiş ve nihayet 1850'de kabul edilen Osmanlı Ticaret Kanunnamesi ile iktisadi liberalizm ilişkisi üzerinde durulmuştur.

A. 1838 Balta Limanı Anlaşması

Osmanlı Devleti ile Ruslar arasında 1829 yılında Edirne Anlaşması imzalanmış ve bu anlaşma dolayısıyla Ruslar, Osmanlı ekonomisine müdahale ile liberal düzene geçişi sağlama hakkı elde etmişlerdir.³⁸ Sanayi devrimini başlatan ve uygun pazar arayışında olan İngiltere bu durumdan rahatsız olmuş ve Osmanlı üzerinde Ruslar ile ekonomik alanda bir rekabete girmiştir. Bu rekabeti nihayetinde İngilizler

³⁴ Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, TTK, Ankara, 1996, s. 41.

³⁵ Müsâdere Arapça kökenli bir kelimedir. Yasak olan şeyin kanuna dayanarak alınması veya zapt edilmesi anlamına gelmektedir. Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 1984, s.879; Karamursal, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 14.

³⁶ Okumuş, a.g.e., s. 363.

³⁷ Koloğlu, Orhan, "İlk Gazetelerimiz Aracılığıyla (1828-1867) Dilimize Giren Batı Kavram ve Sözcükleri", XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 5-9 Eylül 1990, C. IV, TTK, Ankara, 1994, s. 1646-1649.

³⁸ Sayar, a.g.e, s. 47.

kazanmış ve 1838 yılında Osmanlı ile Balta Limanı Anlaşmasını imzalamışlardır.³⁹

1838 Balta Limanı anlaşması Osmanlı Devleti için bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Dönemin siyasi şartları göz önüne alındığından devletin bekası için batılı devletlerin desteğinin alınması zaruri görülmüştür. Siyasi şartların yanında ekonomik açıdan da kapitülasyonlar bu anlaşmayı kaçınılmaz kılmıştır. Şöyle ki, bu kapitülasyonlar nedeniyle yabancı devletlerin bazı malları gümrüksüz ya da çok az bir vergi ile Osmanlı sınırları içine girmektedir. Bu da Osmanlı Devleti'ni açık bir pazar ve ilerleyen süreçte yarı sömürge sayılabilecek bir iktisadi acze düşürmüştür.

1838 yılında Mustafa Reşit Paşa'nın Balta Limanı'nda bulunan yalısında Osmanlı-İngiltere Ticaret Anlaşması imzalanmıştır. İki kısım ve on maddeden oluşan bu anlaşmanın en önemli maddesi Osmanlı ülkesinde uygulanmakta olan yed-i vahid usulünü, yani iç ticaretteki yabancılara dönük tüm kısıtlamaları ve ihracata ilişkin yasakları kaldıran ikinci maddedir.⁴⁰ İktisadi liberalizmin Osmanlı'ya girmesini resmi açıdan perçinleyen bu anlaşmanın mimarlarından biri olan Urquhart, iktisatçı olmamasına rağmen Osmanlılarda Smith-Ricardo iktisat düşüncesinin yayılmasına öncülük etmiştir.⁴¹

İngiltere ile imzalanan ticaret anlaşmasından sonra diğer batılı devletlerle de benzer anlaşmalar imzalanmış ve Osmanlı pazarları batılı tüccarların akınına uğramıştır. Haliyle bu batılı tüccarlar ticari ilişkilerinden doğacak hukuki uyumsuzlukları alışıktı oldukları hukuk kuralları doğrultusunda çözmek istemişlerdir. Bunun için ticaret mahkemelerinin ve kanunlarının Batı modelinde olması konusunda Avrupa devletleri de sürekli baskı yapmıştır.⁴² Bu bağlamda ayrıca şirketler, çek-poliçe, kredi, faiz, kambiyo gibi alanlarda yeni hukuki düzenlemeler gerekmiştir. Özellikle klasik şirket anlayışının sanayi toplumunun ihtiyaçlarına cevap vermesi mümkün olmadığı için⁴³ batılı şirket anlayışını benimsemeye mahkum olunmuştur.

1838 yılından sonra artan ticari uyumsuzlukları çözmek üzere öncelikle yeni mahkemelerin kurularak adli yapının düzenlendiğini görüyoruz. Mesela 16 Mayıs 1847 tarihli bir kayıta ticari davaların bir usule bağlanması, yabancı tüccardan muteber kişilerin duruşmalara

³⁹ Bkz.: Kurdakul, Necdet, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, Döler Neşriyat, İstanbul, 1981, s. 213 vd.

⁴⁰ Durhan, İbrahim, "1838 Tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi ve Sonuçları", Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi, C. VI, S. 1-2, 2002, s. 77-104.

⁴¹ Sayar, a.g.e., s. 43.

⁴² Aydın, M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yay. İstanbul, 2015, s. 451; Cin, Halil - Akyılmaz, Gül, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yay. Konya, 2011, s. 465; Cin, Halil - Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay. İstanbul, 2011, s. 173.

⁴³ Aydın, a.g.e., s. 341; Kuran, Timur, *Yollar Ayrılırken Ortadoğunun Geri Kalma Sürecinde İslâm Hukukunun Rolü*, Çev.: Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2012, s. 231.

katılması için görevlendirilmesi konusunda Ticaret Nezareti⁴⁴ ve Meclis-i Vala'da çalışmalar yapıldığı belirtilmektedir.⁴⁵ Netice itibarıyla yabancı tüccarlara ilişkin ticari uyuşmazlıkların çözümü için uygulanacak bir kanun metninin olmaması ciddi sorunlara neden olmaktadır.⁴⁶

B. Tanzimat Bürokrasisinin İktisat Düşüncesi

Tanzimat'ın mimarı olarak kabul edilen Mustafa Reşit Paşa'nın fikirlerini bakıldığında liberal sayılabilecek yaklaşımlara rastlanmaktadır. Mustafa Reşit Paşa, Batı'da ve Doğu'da değişim ve dönüşüm hareketlerinin geliştiği bir dönemde servet ve şöhret sahibi olmayan sıradan bir ailenin çocuğu olarak 1800 yılında doğmuş, ortalama bir eğitim aldıktan sonra üçüncü ve ikinci derecede memurluklarda bulunmuş ve 1833 yılında Paris Elçiliğine atanmıştır.⁴⁷

Batılı devletlerde elçilik görevinde bulunduğu sıralarda batıyı gözlemleme imkanı bulan Reşit Paşa'nın devlet idaresinde aldığı tutum ve uygulamaya koymak istediği şeyler Fransız Devrim ilkelerinden ve liberalizmden etkilendiğini göstermektedir.⁴⁸ Reşit Paşa'nın devletin kurtuluşunu iyi bir padişahta değil de değişmez nitelikli kurumlarda görmesi 18 ve 19. yüzyıllarda Avrupa'da yayılan liberalizm akımının öngördüğü dünya görüşüne mutabıktır.⁴⁹ Paşa'nın 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşmasına ilişkin değerlendirmesi aynı zamanda liberal bir iktisat anlayışına sahip olduğunu da göstermektedir:

“Yed-i vâhid usulünü vakiyle bazı adamlar hazîne-i devlete menfa'at zannedüb bazıları dahi bundan zaten istifâdeye alışmış oldukları cihetle ol usûl-i muzırranın bekâ ve muhâfazasına bütün eshâb-ı nüfûz sa'yetmekde iken bu takım adamlarla uğraşarak devr-i Mahmud Hanîde İngiltere Devleti ile tanzim

⁴⁴ Ticaret Nezareti'nin kuruluş kararı ve gerekçesinin yer aldığı belgedeki şu ifadeler dikkat çekicidir: “(...) reâya-yı memâlik-i saltanat-ı seniyye yakın vakitlere kadar menâfi-i ticâretten halvül-mezâk olacak derecede mütelezziz olamamış ve bundan dolayı her bir şeyde inkıtâ' avâki olacak hıref ve sanâyi' dahi ilerleyememiş olduğundan (...)” Cevdet-İktisat (C. İKTS), no: 1827; yine Ticaret Nezareti'nin kuruluş ve gelişimi için bkz. Tekdemir, Aziz, Ticaret Nezareti, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2010, s. 16 vd.

⁴⁵ Bkz: İrade Mesail-i Mühimme (İ.MSM), 23\604, 08.06.1263.

⁴⁶ Kenanoğlu, M. Macit, *Ticaret Kanunnamesi ve Mecelle İşığında Osmanlı Ticaret Hukuku*, Lotus Yay., Ankara, 2005, s. 75; Örneğin Gelibolu'dan merkeze gönderilen 1'n bir mektupta “Gelibolu müstakil liman olmak ve tüccârın cemesâlih-i kesret üzere bulunmak cihetiyle tüccârınca (...) tebaa-i düvel-i ecnebiyyehîn-i muhâkemedede iknâ olunamadığı ve bu sebebe mebnî risâle-i muâhede-i ticâretin (...) bulunması teshîl-i ru'yet-i mesâlihîmûcib olacağına mebnî (...)” denilerek hukuki bir düzenleme yapılması istenmiştir. Sadaret Mektubi Vilayet-i Umumi Kalemî (A. MKT.UM.), 100\55, 10.08.1268

⁴⁷ Paşa'nın hayatına dair detaylı bilgi için bkz.: Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 37 vd.

⁴⁸ Okumuş, a.g.e., s. 231.

⁴⁹ Mardin, a.g.e., s. 246 vd.; yine bkz. Kaynar, a.g.e., s. 168.

olunan ticâret muâhedesini imza eden dahi bu âcizdir ve yed-i vâhid usûlünün esâsını hedm eden ancak bu muâhede olup ibtidâ husema kazanmağa başladığım tarih dahi bu muâhedenin imzası günüdür; elhâsıl mukataât-ı miriyyeden olan memlehalâr ve sülûk saydiyyesinden mâadîl şeylerde hükümet yed-i vâhidusül-i kerîhesinden tamamile beriyü'z-zimme olub ba'zı erbâb-ı ihtikâr hiylekârâne tarikle ve husûsiyle şu vakt-i buhrândan istifâde ederek kendilerine hasr-ı ticâret etmekte iseler bunda benim bir guna medhal ve menfaatim olmadığını her vechile isbâta muktedir olduğumu ve o makûle gaddarları la'net ile yâdylediğimi ilân eylerim."⁵⁰

Tanzimat'ın "siyasi teorisyeni"⁵¹ olarak kabul edilen Sadık Rifat Paşa⁵², 1807 yılında doğmuş ve 1837 yılında Viyana'ya elçi olarak gönderilmiştir. Elçiliği sırasında batılı devlet adamları ile çeşitli konular üzerinde fikir alışverişinde bulunmuştur. Rifat Paşa'nın görüşlerindedeki aydınlanma felsefesinin izlerini görmek mümkündür.⁵³

Şerif Mardin, Sadık Rifat Paşa'nın ticaret ve sanayi hakkındaki ifadelerinden hareketle iktisadi liberalizm teorisininonun düşüncelerine tesir etmiş olduğunu göstermeye çalışır.⁵⁴ Ona göre Sadık Rifat Paşa'nın insanların kendi hallerine bırakıldıkları takdirde topluma faydalı işler yapacakları, devletlerin kuvvetlerinin ekonomiye dayandığı, özel mülkiyet ve serbest ticaretin devletin müdahalelerine maruz kalmadan gelişmesi gerektiği konularındaki fikirlerinde iktisadi liberalizmin izlerini görmek mümkündür.⁵⁵ Sayar da benzer bir tespitle Sadık Rifat Paşa'nın Osmanlı kadim iktisat düzeninin dışında, bireye dönük iktisadi hürriyetçiliğe açık bir ekonomi arayışında olduğunu belirtmektedir.⁵⁶

Reşit Paşa ve Rifat Paşa iktisadi liberalizme yaklaşan ekonomi anlayışlarını devlet sistemine uygulamak için Avrupa devletlerinden kanun iktibas edilmesinin lüzumuna inanmışlardır. Bunun için Tanzimat Fermanı'nın ilanından hemen sonra Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Tanzimat doktrinini hukuk alanına çıkaracak en önemli organ olarak kurulmasına öncülük etmişlerdir.⁵⁷ Dönemin kanunlaştırmalarının görüşülüp karara bağlandığı en önemli organ bu meclistir.

⁵⁰ Kaynar, a.g.e., s. 129.

⁵¹ Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çev.: Mümtazer Türköne/Fahri Unan/İrfan Erdoğan, İletişim Yay. İstanbul, 1996, s. 227.

⁵² Bkz.: Günay, Bekir, *Mehmed Sadık Rifat Paşa'nın Hayatı, Eserleri ve Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992; Kurdakul, Necdet, "Tanzimat Döneminin Gereğince Tanınmayan Düşünürü: Mehmed Sadık Rifat Paşa", *Tarih ve Toplum*, C. XII, S. 71, 1989, s. 56-62.

⁵³ Sayar, a.g.e., s. 203.

⁵⁴ Mardin, a.g.e., s. 157.

⁵⁵ Mardin, a.g.e., s. 162.

⁵⁶ Sayar, a.g.e., s. 213.

⁵⁷ Tunaya, a.g.e., s. 35.

Kanunnamenin kabulünden sonraki dönemde de bürokraside liberal etkiler devam etmiştir. 19. yüzyılda devletin ileri gelen Osmanlı bürokratları liberal anlayışın devletin ağır ve oldukça hantal işleyişini değiştireceğini dile getirmeye başlamışlardır. Pek çok defa sadrazamlık görevinde bulunan, Tanzimat döneminin sivri siyasi simalarından Fuat Paşa idari yapının “serbestiyet ekonomi modeli” ile yönetilmesi fikrindedir. Yine o dönemlerde sadrazamlıkta bulunmuş kişilerden Ali Paşa da padişaha “ılımlı liberalizm programı” önerir.⁵⁸

C. 1841’de Reşit Paşa’nın Ticaret Kanunu Tasarısı

Tanzimat sonrası Mustafa Reşit Paşa devletin dıştan yapılan siyasi ve ticari baskılara karşı koyabilmesi için yeni bir hukuk sistemi inşa etmenin gerekli olduğu fikrindedir. Bunun için batı tarzında kanunlaştırmalar yapılması elzemdir. İşte Meclis-i Vâlâ⁵⁹ bu kanunlaştırmaların yapılması için tasarlanan bir kurumdur.

Tanzimat Fermanı’ndan önce gayrimüslim tüccarların uyuşmazlıkları için özel mahkemeler kurulmuş,⁶⁰ bu mahkemeler 1840 yılında ise Ticaret Nezaretine bağlanarak Meclis-i Ticaret adında bir ticaret mahkemesi ihdas edilmiştir.⁶¹ Bu mahkemelerde uygulanmak üzere bir ticaret kanunu ihtiyacı ortaya çıkar. Bunun farkında olan Reşit Paşa, 1841 yılında Fransız Ticaret Kanunu’nu esas alan bir kanun projesini Meclis-i Vâlâ’ya getirmiş ve fakat kuruldaki ulemanın kanunun şeriata aykırı olduğu yönündeki tepkileri sonucu girişimi başarıya ulaşamamış ve hatta nazırlığından azledilerek Paris elçiliğine gönderilmiştir.⁶²

Reşit Paşa’nın tasarısı şirketlerin iflası, poliçeler ve benzer konular üzerinde duran düzenlemenin Fransız Ticaret Kanunu’ndan alındığını tahmin etmek zor değildir. Paşa, tasarıyı Meclis-i Vâlâ’ya getirdiği zaman şeriata uygun olup olmadığı kendisine sorulmuş, Paşa da “*şeriatın bu konuda yapacak bir şeyi yoktur*” cevabını verince meclisteki ulema “*bu küfürdür*” diye itiraz etmiştir.⁶³ Zira müslüman hukukçular bu teklifin İslâm hukuk sisteminden ciddi bir kopuş anlamına geldiğini fark etmişlerdir.

⁵⁸ Berber, a.g.e., s. 216-217.

⁵⁹ Bkz.: Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK, Ankara, 1999.

⁶⁰ Bkz. İ. MSM, 23\604, 08.06.1263; bu mahkemelerde tüccarlar aralarındaki anlaşmazlıkları yine bizzat kendi aralarından seçtikleri kişilerden oluşan meclisler ile çözümlenmekteydiler.

⁶¹ Cin/Akgündüz, a.g.e., s. 730.

⁶² Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev.: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s.110.

⁶³ Lewis, a.g.e., s. 109; Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s. 404.

Arşiv kayıtlarındaki “*mukaddemce tanzimine mübaşeret olunup muahharen duçar-ı tehir olan ticaret kanunnamesinin*”⁶⁴ ifadesinden Reşit Paşa'nın ticaret kanunu çabalarının bahsi geçen tepkiler sonucu yarım kaldığı ancak bir müddet sonra tekrar çalışmalara başladığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmalar uzun sayılabilecek bir aradan sonra 1850 yılında sonuçlanacaktır.

D. 1850 Tarihli Osmanlı Ticaret Kanunnamesi'nin Kabulü

1838 Balta Limanı Anlaşması'ndan sonra batılı tüccarların Osmanlı pazarına girmesi kolaylaşmış ve batılı devletler kendi mevzuatlarının uygulanması konusunda baskılara başlamışlardır.⁶⁵ Ancak Tanzimat sonrasında başlatılan batı tipi kanunlaştırma hareketinde ve özellikle ticaret hukuku alanındaki yeniliklerde sadece batılı devletlerin baskısı etkili olmamış, Osmanlı devlet adamlarınca bu hususta bir takım pratik faydalar da görülmüş ve söz konusu hamleler yapılmıştır.⁶⁶

Yabancı tacirlerin Osmanlı topraklarında ticari faaliyetlerinin genişlemesiyle Osmanlı tebaası ile aralarında çıkan uyuşmazlıkların İslâmi kurallar çerçevesinde Kadı huzurunda halli uygulaması bir süre sonra yerini Avrupalı ve yerli tacirlerden oluşan komisyonlara bıraktı. Ticaret nezaretinin kuruluşu ile ticari teamüllerin ve Avrupa hukukunun uygulandığı ticaret mahkemeleri teşkil edildi. Daha sonra Yabancı devletlerin baskısı üzerine bir kısmı yerli bir kısmı yabancı tacirlerden seçilen karma ticaret mahkemeleri kuruldu. Görüldüğü üzere Ticaret Kanunnamesinin ıktibas ı öncesinde zaten fiili olarak batı kuralları uygulanmaktaydı.⁶⁷

Osmanlı Ticaret Kanunnamesi⁶⁸ 1849 yılında çıkarılmış ve 1850'den itibaren yürürlüğe girmek üzere kabul edilmiştir.⁶⁹ Bu kanun, Fransız Ticaret Kanunu'nun (birinci ve ikinci kısımlarının) bir tercümesi

⁶⁴ İ.MSM. 23\601.

⁶⁵ Kenanoğlu, a.g.e., 2005, s. 17.

⁶⁶ Tahiroğlu, Bülent, “Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim yay. İstanbul, 1985, s. 588-601.

⁶⁷ Cin/Akyılmaz, a.g.e., s. 232.

⁶⁸ Ticaret-i Berriye Kanunnamesi, 8 Şaban 1266, 895/4955; *Kanunname-i Ticaret*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, nu. 3503; Karakoç, Sarkis, *Külliyat-ı Kavanin*, Haz.: M. Akif Aydın vd., Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara, 2006, s. 235; *Düstur*, 1\1, s. 375; *Ceride-i Havadis*, 17 Cemaziyelahir 1264, no:386; *Takvim-i Vekayi*, 8 Şaban 1266, no: 426; Gürzumar, Fikri - Gürzumar, Tekin, *Kanunnâme-i Ticaret ve Zeyilleri*, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1962.

⁶⁹ Kaynaklarda bu kanunun tarihi ile ilgili farklı beyanlar vardır. Cin/Akgündüz, (a.g.e., s. 335) 1849 tarihini, Cin/Akyılmaz (a.g.e., s. 466) ve Aydın (a.g.e. s. 460) 1850 tarihini vermektedir. Kanunun 1849\1265 yılında basıldığına dair (İrade Dahiliye İ.DH, no: 10966, 15 C. 1265/8 Mayıs 1849) ve merkez ile taşrada yürürlüğe girdiğine dair (Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi, A.MKT.MHM., 31\95, 11.06.1266) arşiv kayıtları dikkate alınarak bu iki tarih de verilmiştir.

ve adaptasyonudur.⁷⁰ Fransa'dan iktibas edilen Ticaret Kanunnamesi mazbatasında da belirtildiği üzere ilki kara ticareti, ikincisi deniz ticareti, üçüncüsü iflas ve dördüncüsü ticaret mahkemeleri hakkında olmak üzere dört kitaptan ve 315 maddeden oluşmaktadır.⁷¹ Kanunun dibacesinde ticaretin toplum açısından ne derece önemli olduğu ve değişen şartların sağlam bir ticaret hukuku kodifikasyonuna ihtiyaç duyulduğu şu şekilde beyan edilmiştir:

“(…) Cümleye ma'lûm olduğu üzere ticâret maddesi âsâyiş ve refâh-ı ra'iyyet ve ümrân-ı memleketin cüz-i a'zâmı ve belki rûhumesâbesinde olmakla bunun gün be gün tevessü' ve tekessürü ehemmiyetli mühâmdan olarak bu dahi mu'âmelât-ı ticâretinnizâmât-ı kavîyye ve müstahsene tahtında bulunmasına mevkûf olduğundan (...) ticârethâne-i âmirelerindeumûr-ı ticâretedâirru'yet ve fasl olunmakta olan de'âvî-i vâkî'anınusûl-i ticâretetatbîkanru'yet ve tanzîmi (...) kavânîn-i 'adl ve insâf ile tezyîn ve tahkîm olunması (...) matlûb ve mültezem-i 'âlî bulunduğuna ve eğer ki şimdîye kadar o makûlede'âvî-i ticâretkavâ'id-i meriyyesivechileru'yet olunmakta ise de bu usûl pek de mazbût ve muhâfaza-i kâmile-i menâfî'-i teb'ayakâfî derecede olmadığına mebnûsûl-i ticâretinmekûfun'aleyhi olan şerâit-i lâzîmeye dâir bir kanûnnâme-i cedîdinterkîm ve imlâ ve sâirmüteferri'ât ve muktezeyâtüttertîb ve icrâ olunmasına...”⁷²

Ticaret Kanunnamesinde faiz konusuna yer verilmiş, İslâm hukukunda tüzel kişilik adledilmeyen şirketler düzenlemiş ve ticari

⁷⁰ Akyıldız, Ali, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 21; Mardin, a.g.e, s. 129-130; Kazım, *Ticaret Kanunnamesi Şerhi*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1323, 2. baskı, s. 8; Kanunun tercüme edilip hazırlanması hususunda Çamiç Ohannes Efendi'nin (Bozkurt, a.g.e., s. 151) yanı sıra Razizade ve İsmet Efendi rol oynamıştır. İMSM. no: 609\Lef:3; Hollanda, Sardunya ve Prusya kanunlarından da istifade edilmiştir. Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, Tanzimat I, MEB Yay. İstanbul, 1999, s. 139-209; Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi -Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)-*, T.T.K. Yay., Ankara, 2010, s. 152; Ahmed Reşid bu iktibasın zamanın ihtiyaçlarına cevap vermek ve halkın menfaatlerini korumak amacıyla yapıldığını ifade eder: “Tarîk-i maîşet ve ticâretintevsî'i ve ekser muâmelatın itibar ve emniyet üzerine cereyânı sebebiyle bir takım hiyel ve desâis zuhur etmekte ve mesela (...) gibi hâlât zuhûra gelmekte olduğundan âdât ve merâsim-i ticâretin dahi ihtiyâcât-ı asra ve muhâfaza-i menâfî'-i teb'aya muvâfîk sûrette mazbût ve muntazam bir usûl tahtına alınmasına Devlet-i Osmaniyece karar verilerek Fransa Kanun-ı Ticaretin (...) birinci ve üçüncü kısmı bi't-tercûme usûl-i câriye ve dâhiliye-i Devlet-i 'Aliyyeye tevfiik olunduktan sonra 18 Ramazan 1622 tarihinde kanun metni tasdik (...)” (Ahmed Reşid, *Hukuk-ı Ticaret*, Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi Matbaası, İstanbul, 1311, s. 35); Dönemin hukukçuları tarafından gelişen teknoloji yanında şer'i hukuka tamamen uygun olmayan ticari hayattaki bir takım muamele biçimlerinin (poliçe, emre muharrer senet, ikametgah senedi) ticari işlemlerde kolaylık sağlaması sebebiyle kabulünün zaruri hale geldiğinden söz edilmektedir. Bkz. Kenanoğlu, a.g.e, s. 75.

⁷¹ Düstur, 1\1, s. 376-445.

⁷² Düstur, 1\1, s.375-376; Ahmet Reşid, a.g.e., s. 36-37.

davalarda din ve mezhep farklılığı gözetilmemiştir.⁷³ Mevaz kanunun dayanağı olan borçlar hukuku hükümlerinin esas alınmayarak fihki hükümlerin uygulanmaya devam edilmesi uygulamada çelişkiler doğurmuştur.⁷⁴ Buna rağmen Ticaret Kanunnamesi Osmanlı'da yüzyıllardır uygulanagelen şer'i hukuk dışında bir hukuk ve yargı sistemini ilk kez ülkeye sokması ve özel hukuk alanındaki ilk büyük resepsiyon hareketi olması bakımından hukuk tarihimizde önemli bir yere sahiptir.⁷⁵ Bu Kanunname hukuki öneminin yanı sıra Osmanlı sosyal ve siyasi kültüründe önemli bir değişimin başlangıcı sayılabilir.⁷⁶

Tanzimat Fermanı ile başlayan kanunlaştırma sürecinde şeriattan bir kopuş yaşanmamış, çıkarılan kanunların meşruiyetini yine İslâm hukukundan alması hususunda titizlik gösterilmişti. Ancak faiz gibi daha önce bahsedilen konular İslâm hukukuna mugayir bir biçimde kanunnamede yer almıştır. İslâm hukukuna aykırı bir düzenleme yapılması, ekonomik, sosyal, siyasal ve en önemlisi hukuk ve yargı sistemindeki (yine önceki bölümde örneklendirilen) bir takım zorunluluklar sebebiyledir. İktisadi liberalizmin Osmanlı hukuki muhitinin düşüncesini İslâm hukukuna karşı böyle bir düzenlemeyi kabule götürecekt derecede etkilediğini söylemek zordur.

Ticaret Kanunnamesi'nin 1850 yılında kabulü ile Fransız ticaret hukukundan aşama aşamaresepsiyon süreci başlamıştır. Bu çerçevede 1860 yılında ticaret mahkemeleriyle ilgili kanun, 1861'de Usul-i Muhakemat-ı Ticaret Nizamnamesi ile 1863'te yürürlüğe giren Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi sayılabilir.⁷⁷

Ticaret hukukunun liberalizmin merkezi olan Fransa'dan iktibas edilmesinin pek çok sebebi bulunmaktadır. Engelhardt başlıca iki sebep zikreder. Birincisi Fransız hukukuna doğru var olan genel temayül dışında, bir zamandan beri Fransız ticaret mevzuatının doğu ülkelerinin çoğu tarafından benimsenmiş olması ve bunun sağlayacağı kolaylıklardır. İkincisi ise polişe, iflas gibi konuların şer'i hukukta düzenlenmesidir.⁷⁸

İktisadi liberalizmin bu kanunnamenin kabulüne etkisi noktasında birinci derecede kanunun Fransa'dan iktibas edilmesi üzerinde durulmalıdır. Bilindiği gibi Fransa liberal fikirlerin menşeidir. Ticaret kanunlarının da liberal teorilerden etkilenecek hazırlanmış olması

⁷³ Cin/Akyılmaz, a.g.e., s. 233.

⁷⁴ İnan, Nurkut, "Kanunname-i Ticarete Göre Protestolar", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 22-23, S.1-4, 1965-1966, s. 829.

⁷⁵ Bozkurt, a.g.e., s. 155; Gürzumar, a.g.e., s. 3; Tekdemir, a.g.e., s. 203.

⁷⁶ Okumuş, a.g.e., s. 282.

⁷⁷ Bozkurt, a.g.e., s. 151; Kenanoğlu, a.g.e., s.75; Cin/Akgündüz, a.g.e., s. 335; Aydın, a.g.e., s. 460.

⁷⁸ Engelhardt, E. P., *Tanzimat ve Türkiye*, Çev.: Ali Reşad, Kaknüs Yay. İstanbul, 1999, s. 316; yine bkz.: Tahiroğlu, a.g.e., s. 595.

tabiidir. Osmanlı'da kabul edildiği şekliyle baktığımızda Ticaret Kanunnamesi bir kısmını alıntıladığımız dibace kısmında ticari ilişkilerin geliştiğinden, içerik kısmında da zımnen gelişen bu ilişkilerin gerektirdiği hukuki müesseselerin şer'i ve örfi hukukta mevcut olmayıp yeni kurumların tesisinin zaruri olduğundan bahsedilmektedir. Fransız hukukundan iktibasla ve liberal teorilerden etkilenerek hazırlanan Ticaret Kanunnamesi ile kapitalist ticari ilişkilerin oluşması için gerekli olan alt yapı tesis edilmiştir.⁷⁹Devlet de artık korumacı iktisat politikalarından serbest piyasa ekonomisine doğru evrilmeye başlamıştır.

SONUÇ

Liberalizm, merkezinde özgürlük kavramının yer aldığı ve devletin sınırlandırılması, hukukun üstünlüğü, piyasa ekonomisi gibi ilkeleri temel alan bir akımdır. İktisadi liberalizm de piyasa ekonomisinin yanında özel mülkiyet, serbest girişim gibi değer ve uygulamaları savunur. 19. yüzyılda Osmanlı modernleşmesi batıda ortaya çıkan liberal fikirlerden etkilenmiştir. Modernleşme sürecinin önemli bir ayağı olan kanunlaştırmalar, 1839 Tanzimat Fermanı ile başlar. Bu hareketin başlatıcısı Mustafa Reşit Paşa başta olmak üzere Tanzimat bürokrasisini oluşturan devlet adamları batıyı tanıyan ve belli ölçülerde oradan alınacak değer ve kurumlarla devamlılığın sağlanabileceğine inanan isimlerdir.

1838 yılında İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Anlaşması Osmanlı'nın hem iktisat hem hukuk sisteminde liberalleşmenin tescili mahiyetindedir. Bu anlaşmanın hemen üç yıl sonrasında Reşit Paşa Fransa'dan iktibasla hazırlanana bir ticaret kanunu tasarısı gündeme getirmiş ancak ulemanın tepkisi ile karşılaşmıştır. Osmanlı ülkesinde bulunan gayrimüslim tüccarlar batılı kanunlara muhatap olmak istiyorlardı ve batılı devletlerde bu yönde Osmanlı'ya siyasi baskıda bulunuyordu. Bunun gibi örneklerde görüldüğü üzere 1850 tarihli Osmanlı Ticaret Kanunnamesi, devletin siyasi, askeri ve ekonomik açıdan oldukça zor bir durumda olduğu bir bağlamda kabul edilmiştir. Kanunnamenin bir zorunluluk olarak kabul edildiği müsellem ise de fikri alanda Ticaret Kanunnamesi'ni kabul eden devlet adamlarının liberal iktisat anlayışından etkilenmiş oldukları ve bu kanunnameyi kabul ederken bu anlayışın etkisi altında kaldıkları ifade edilebilir.

⁷⁹ Tabakoğlu, a.g.e., s. 256.

KAYNAKÇA

Ahmed Reşid, *Hukuk-ı Ticaret*, Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi Matbaası, İstanbul, 1311.

Aktan, Coşkun Can, “Klasik Liberalizm, Neo Liberalizm ve Libertarianizm”, *Amme İdaresi Dergisi*, c. 28, 1995\1, ss.3-32.

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.

Aydın, Mustafa, *Güncel Kültürde Temel Kavramlar*, Açılım Kitap, İstanbul, 2011.

Aydın, M. Âkif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yay. İstanbul, 2015.

Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi - Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)-*, T.T.K. Yay., Ankara, 2010.

Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, TTK, Ankara, 1996.

Caniklioğlu, Meltem, *Liberalizm*, BDS Yayınları, İstanbul, 1996.

Cin, Halil/Akyılmaz, Gül, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yay. Konya, 2011.

Cin, Halil/Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay. İstanbul, 2011.

Coşkun, Vahap, *İnsan Hakları -Liberal Açıdan Bir Tahlil-*, Liberte Yay., Ankara, 2014.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, A. MKT.UM., 100\55, 10.08.1268; C.İKTS, no: 1827; İ.MSM., 23\604, 08.06.1263; A.MKT.MHM., 31\95, 11.06.1266; İ. DH., no: 10966, 15.05.1265.

Demir, Ömer/Acar, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 2002.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 1984.

Durhan, İbrahim, “1838 Tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi ve Sonuçları”, *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. VI, S. 1-2, 2002, ss. 77-104.

Engelhardt, E. P., *Tanzimat ve Türkiye*, Çev.: Ali Reşad, Kaknüs Yay. İstanbul, 1999

Erdem, Fazıl Hüsnü, “Düşünce Özgürlüğü ve Demokrasi”, *Ankara Barosu Dergisi*, 1998\1, Ankara, ss. 5-36.

Erdoğan, Mustafa, *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1993.

Erdoğan, “Liberalizm ve Türkiye’deki Serüveni”, Bora, Tanıl - Gültekinçil, Murat (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm* (C. 7), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 23-40.

Fındıkoğlu, Z. Fahri, *Fransız İhtilali ve Tanzimat*, Türkiye Felsefi, Harsi Ve İctimai Araş. Merkezi, İstanbul, 1943, s. 100.

Günay, Bekir, *Mehmed Sadık Rifat Paşa'nın Hayatı, Eserleri ve Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992.

Gürzumar, Fikri/Gürzumar, Tekin, *Kanunnâme-i Ticaret ve Zeyilleri*, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1962.

Hayek, Friedrich August, "Liberalizm", Çev.: Ünsal Çetin, *Liberal Düşünce*, C. 14, S. 55, Yaz 2009, sa. 197-224.

İnalçık, Halil, *Rönesans Avrupası -Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci-*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2013.

İnan, Nurkut, "Kanunname-i Ticarete Göre Protestolar", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 22-23, S.1-4, 1965-1966, ss.829-846.

Karakoç, Sarkis, *Külliyat-ı Kavanin*, Haz.: M. Akif Aydın vd., Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara, 2006.

Karamursal, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK, Ankara 1989.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı'da Değişim Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev.: Dilek Özdemir, İmge Yay., Ankara, 2006, s. 177-178.

Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985.

Kazgan, Gülten, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.

Kazım, *Ticaret Kanunnamesi Şerhi*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1323, 2. baskı.

Kenanoğlu, M. Macit, *Ticaret Kanunnamesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku*, Lotus Yay., Ankara, 2005.

Koloğlu, Orhan, "İlk Gazetelerimiz Aracılığıyla (1828-1867) Dilimize Giren Batı Kavram ve Sözcükleri", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: 5-9 Eylül 1990, C. IV, TTK, Ankara, 1994, ss. 1646-1649.

Koyuncu, Nuran, "Osmanlı Devletine Liberalizmin Etkileri", Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 8, S. 1-2, 2000, ss. 463-504.

Kuran, Timur, *Yollar Ayrılırken Ortadoğunun Geri Kalma Sürecinde İslâm Hukukunun Rolü*, Çev.: Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2012.

Kurdakul, Necdet, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, Döler Neşriyat, İstanbul, 1981.

Kurdakul, Necdet, "Tanzimat Döneminin Gereğince Tanınmayan Düşünürü: Mehmed Sadık Rifat Paşa", *Tarih ve Toplum*, C. XII, S. 71, 1989, ss. 56-62.

Küçükcalay, A. Mesut, *İktisadi Düşünce Tarihi*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev.: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.

Mardin, Şerif, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yay., İstanbul, 1990.

Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çev.: M. Türköne/F. Unan/İ. Erdoğan, İletişim Yay. İstanbul, 1996.

Meriç, Cemil, “Liberalizm Yahut Hür Bir Kümeste Hür Bir Tilki”, İlim, Kültür ve Sanatta Gerçek, S. 6, Yıl: I, Aralık 1978, ss. 18-25.

Okan, Oya, *Batı Düşüncesinde Liberalizm ve Tarihi Koşulları*, TTK Yay., Ankara, 2001.

Okumuş, Ejder, *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*, İnsan Yay., İstanbul, 2017.

Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008.

Russell, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi*, (3. Cilt: Modern Felsefe), Çev.: Ahmet Fethi, Alfa, İstanbul, 2016.

Sartori, Giovanni, *Demokrasi Kuramı*, Çev.: Deniz Baykal, Siyasi İlimler Türk Derneği Yay., Ankara, 1996.

Sayar, Ahmet Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Ötüken Yay., İstanbul, 2013.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK, Ankara, 1999.

Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985.

Tahiroğlu, Bülent, “Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim yay. İstanbul, 1985, ss. 588-601.

Tekdemir, Aziz, *Ticaret Nezareti*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2010.

Tezel, Yahya S., “Bir Liberalin Ontolojisi ile İlgili Bazı Notlar”, *Yeni Türkiye*, S. 25, Ankara, 1999, s. 34-38.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat I*, MEB Yay. İstanbul, 1999, s. 139-209.

Yayla, Atilla, “Piyasa Ekonomisi ve Orman Kanunları”, *Liberal*, Mayıs 1994.

Yılmaz, Yasin, *Son Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesi -Batıcı Perspektiften Bir İnşa Denemesi-*, Bir Yay., İstanbul, 2018.